

Het landschap beschreven

Liber amicorum aangeboden aan prof. dr. Johannes (Hans) Renes
bij gelegenheid van zijn afscheid als historisch-geograaf aan de Universiteit Utrecht
en hoogleraar Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit.

HET LANDSCHAP BESCHREVEN

Historisch-geografische opstellen voor Hans Renes

REDACTIE

Jaap Evert Abrahamse

Henk Baas

Sonja Barends

Dré van Marrewijk

Ben de Pater

Michiel Purmer

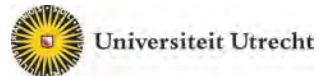

Hilversum

Verloren

2021

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Natuurmonumenten, de Dr. A.A. Beekmanstichting en het Departement Sociale Geografie en Planologie, Universiteit Utrecht.

Afbeelding op het omslag: Mamelis (foto: Michiel Purmer)

ISBN 978 90 8704 873 0

© 2021

Uitgeverij Verloren bv,
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum,
www.verloren.nl

Opmaak en Omslagontwerp Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

Hans Renes: historisch-geograaf in dienst van het landschap HENK BAAS EN MICHIEL PURMER	9
--	---

LANDSCHAP ALS ERFGOED

Eén gebied, twee systemen, drie culturen. Landschapsdynamiek en duurzaamheid in het veengebied ten oosten van de Utrechtse Vecht tussen 1600 en 1900 JAN KOLEN	35
Een nieuw bondgenootschap tussen landschap en natuur? JOEP DIRKX	45
De landschapsbiografie in de praktijk gebracht EDWIN RAAP	51
Strijd om Walcherens schoonheid. Over de inzet van de vereniging Nehalennia (1911-circa 1945) AAD DE KLERK	59
The next step. Erfgoedconstructies van burgers en erfgoedprofessionals in de uitwerking van het Verdrag van Faro PATRICIA BRAAKSMA	67
Gemene gemene gronden KAREL LEENDERS	75
Decorstuk of landschapsicoon? Kasteelterreinen en hun landschap: enkele observaties vanuit de archeologische monumentenzorg JAN VAN DOESBURG	83

CULTUURLANDSCHAP VAN HOOG-NEDERLAND

De Nederlandse buitenplaats in geografisch perspectief ELYZE STORMS-SMEETS	95
---	----

De Schinveldse Bossen als middeleeuwse ontginning. De verborgen geschiedenis van een Zuid-Limburgs boscomplex MICHIEL PURMER	103
Stuwen in het Peelkanaal bij Mill ADRIAAN HAARTSEN	111
Het regent waterbuffers. Over de omgang met modderstromen in het oude cultuurlandschap van Zuid-Limburg HENK BAAS	117
Het Asserbos – eens een middeleeuws holt, nu stadsbos RICHTJE DE VRIES	125
Vooruit naar vroeger. De <i>comeback</i> van het gemengd bedrijf op de zandgronden JOKS JANSSEN	133

CULTUURLANDSCHAP VAN LAAG-NEDERLAND

Een bijzondere kaart van het eiland Schouwen uit 1540 FRANS BEEKMAN	143
Luchthuizen in de provincie Groningen TAEKE STOL	151
Isolatie en verbinding. Landschap en identiteit van de Nederlandse Waddeneilanden in een mobiliteitstransitie LINDE EGBERTS	161
De Huydecopers als projectontwikkelaars in Maarssen JUDITH SCHUYF	169

DORPEN EN STEDEN

Schuttershoven in Noord-Vlaanderen 1400-1600. Symbolen van stedelijke identiteit ADRIE DE KRAKER	179
Van Via Regia tot weiland. De levensloop van de Brugakkerweg te Zeist HENK SCHMAL	187
De Oudegracht in Utrecht. Enkele nieuwe inzichten en hypothesen over de ruimtelijke ontwikkeling van de middeleeuwse stadshaven MARCEL IJSSELSTIJN	195
Geesteren, een geplande nederzetting? SONJA BARENDIS	205

LANDSCHAP INTERNATIONAAL

Klein-Curaçao, een kwetsbaar <i>islandscape</i> DAVID KOREN	215
Van de bodem verdwenen. De gevolgen van bruinkoolwinning in het Rijnland LEO PAUL	225
Naar Hollands model. Het cultuurlandschap van het Alte Land aan de Beneden-Elbe PETER BURGGRAAFF EN KLAUS-DIETER KLEEFELD	235
Leven in de brouwerij. Bierbrouwerijcomplexen ontwikkelen zich tot erfgoedlocaties GLENN ZEVENBERGEN, BOUKE VAN GORP EN XIAOLIN ZANG	245
'The better half of the United States'. Botsende verhalen over de <i>Great West</i> BEN DE PATER	253
Het Maas-Scheldekanaal, een bron van conflicten GUUS J. BORGER	261

LANDSCHAP EN VERBEELDING

De rivieroverstromingen van 1855 en de hulpactie van een Amsterdamse kunstenaarsvereniging JELLE VERVLOET	269
Stad en land op een paneeltje van Harm Kamerlingh Onnes. Een schilderij met een verhaal REINOUT RUTTE	277
<i>Land art</i> , het vergeten landschapselement DRÉ VAN MARREWIK	287
Meesterschilder en stadsmeester. Jan van der Heydens kunst als historische bron JAAP EVERT ABRAHAMSE	297
Schellinkhout, een speculatieve landschapsbiografie ERIC LUITEN	305
Lijst van publicaties van Hans Renes	311
Over de auteurs	333

HANS RENES: HISTORISCH-GEOGRAAF IN DIENST VAN HET LANDSCHAP

HENK BAAS EN MICHIEL PURMER*

Het is bijna ondoenlijk een inleiding te schrijven over Hans Renes en zijn rol in en betekenis voor de historische geografie. Hans heeft zich namelijk op heel veel en heel verschillende terreinen begeven en heeft een kleine 400 publicaties afgeleverd. Ook heeft hij dit gedaan vanuit verschillende werkplekken in Wageningen, Utrecht en Amsterdam. Zijn oeuvre gaat van visvijvers in Zuid-Limburg via regionale studies in het kader van ruilverkavelingen en streekplannen naar theoretische erfgoedstudies, en het gaat over nationale grenzen heen. In deze bijdrage doen we een poging zijn werk en betekenis recht te doen, en laten we Hans zelf aan het woord, maar plaatsen zijn eigen teksten ook in een breder kader.

Hans groeide op in Leusden. Het dorp van zijn jeugd zou hij – natuurlijk – later vereren met een publicatie (Renes, 1998). Ook zijn latere woonplaatsen konden op de nodige artikelen en boeken rekenen. Hij was als scholier een eenling, zeker op de lagere school. Hij zat liefst thuis te lezen, verzamelde van alles over zeeschepen en las over geschiedenis, landen en volken, astronomie en wat hij zoal interessant vond. Hij had stevige astma en had al vroeg de indruk dat zijn toekomst niet in de sport zou liggen. Na zijn middelbare school ging hij sociale geografie studeren. Hij twijfelde lange tijd tussen geschiedenis, geografie en zeevaartschool. Aanvankelijk wilde hij voor de specialisatie planologie kiezen, maar onder invloed van zijn docent historische geografie Hans Harten veranderde hij van gedachte. Hij heeft uiteindelijk gekozen voor een studie die hij leuk vond en deed dat succesvol. Hij studeerde in 1979 af in de historische geografie, met groot bijvak agrarische geschiedenis in Wageningen.

DE WAGENINGSE PERIODE

Na zijn studie kwam Hans in 1979 via een extra stage terecht in Wageningen, bij de Stichting voor Bodemkartering (Stiboka). Aan dit instituut werden niet alleen de beroemde bodemkaarten geproduceerd, maar werd ook toegepast landschapsonderzoek verricht. Jelle Vervloet was hier aangesteld als historisch-geografisch onderzoeker en Hans ging hem ondersteunen

* Met dank aan Adriaan Haartsen, Linde Egberts, Jan Kolen, Ben de Pater, Theo Spek, Dré van Marrewijk, Peter Burggraaff, Klaus-Dieter Kleefeld en Jaap Dirkmaat voor hun waardevolle bijdragen aan dit verhaal.

Hans Renes in zijn werkkamer (foto: Peter Boer).

in diverse werkzaamheden. Zoals bij het inventariserend onderzoek ten behoeve van ruilverkavelingen. Deze kregen in de loop van de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw een steeds ingrijpender karakter en het landschap veranderde drastisch. Er trad nivellering op en historische kenmerken gingen verloren. En dat in een tempo van zo'n 40.000 hectare per jaar.

WERKGROEP LANDSCHAPSTYPOLOGIE¹

De Natuurwetenschappelijke Commissie (NWC) van de Natuurbeschermingsraad, vanouds adviseur van Staatbosbeheer (inzake natuurbeheer) en de Cultuurtechnische Dienst (inzake ruilverkavelingen) was bezorgd over deze ontwikkelingen. Die zorgen leidden tot een uitbreiding van de commissie met archeologen, bodemkundigen en geografen (Haartsen & De Klerk, 1988). In de Relatienota (Nota betreffende de relatie tussen de landbouw en de natuur- en landschapsbescherming, 1975) werd geregeld dat de natuurwaarden en landschappelijke kwaliteiten in 100.000 hectare van het agrarisch cultuurland beschermd zouden worden, deels door aankoop en deels door het afsluiten van beheersovereenkomsten met boeren: de zogeheten Relatienotagebieden. De NWC stelde dat ook historisch-landschappelijke criteria een rol moesten spelen in deze aanwijzing. Hiertoe werd in 1978 de Werkgroep Landschapstypologie opgericht. Deze werd voorgezeten door Jan Zonneveld, hoogleraar fysische geografie in Utrecht.

¹ Met veel dank aan Adriaan Haartsen voor zijn schriftelijke bijdrage aan deze paragraaf.

Het werd voor Hans een ontmoeting met de historisch-geografische vakwereld, want ook de Amsterdamse (VU en UVA), Nijmeegse en Groningse collega's schoven aan in deze Werkgroep.²

De naam van de werkgroep geeft aan dat er vooreerst gekeken moest worden naar een voor ruimtelijke ordening bruikbare indeling en karakterisering van het landschap. Oudere typologieën, zoals van Hendrik Keuning, voldeden niet en waren niet vergelijkbaar met buitenlandse indelingen. Na enkele vergaderingen kwam de werkgroep tot de conclusie dat voor een nieuwe typologie een *full time* kracht nodig was. Hans Renes werd met deze taak belast en hij werd tewerkgesteld bij de door Jelle Vervloet geleide Afdeling Historische Geografie bij Stiboka, waar destijds ook mevr. Winnie Veldhorst werkte. Renes' werkplek werd betaald door het toenmalige ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk dat destijds verantwoordelijk was voor het natuur- en landschapsbehoud. Met groot enthousiasme en even grote volharding – karaktereigenschappen die sindsdien niet zijn verminderd – ging Renes aan de slag om het Nederlandse cultuurlandschap in het keurslijf van een typologie te krijgen. Na een vergelijkend onderzoek van bestaande Nederlandse en buitenlandse indelingen (Renes, 1982) van percelering en bewoningsvormen werd een formele (in de zin van de vorm betreffende) typologie ontwikkeld. Verschillende proefgebieden zijn in 1981 en 1982 gekarteerd (Renes & Vervloet, 1983). Het belang van het werk voor ruimtelijke ordening kwam aan de orde in een artikel in het *Geografisch Tijdschrift* (Haartsen & Renes, 1982). Geleidelijk kwam het inzicht dat een indeling die alleen op vormkenmerken beruiste geen recht deed aan de verscheidenheid van ons land en werd de typologie aangevuld met genetische aspecten. Dit leidde tot de indeling in elf cultuurlandschapstypen. Hoewel er sinds die tijd verscheidene pogingen zijn gedaan om tot een verbeterde indeling te komen, is deze feitelijk nog altijd zeer goed bruikbaar gebleken.

De Werkgroep Landschapstypologie beijverde zich in het middel van de jaren tachtig van de vorige eeuw om een kartering van heel Nederland op schaal 1:50.000 op te zetten, vergelijkbaar met de bodemkaart en de geologische en geomorfologische kaarten op deze schaal. Voor deze Historisch-Landschappelijke Kaart zijn voorstudies gedaan (Profijt & Bakermans, 1987) en proefkarteringen uitgevoerd (De Bont & Renes, 1989), maar tot een landelijk karteringsproject is het niet gekomen. Uiteindelijk is ook het oorspronkelijke doel van de werkgroep – bijdragen aan de selectie van relatienotagegebieden – niet bereikt, al was de *spin off* van de werkzaamheden desondanks groot. Zo is in de 50e editie van de Bosatlas de kaart met de elf cultuurlandschapstypen opgenomen met 'schoolvoorbeelden' van elk type (Barends et al., 1988). Ook in het natuur- en landschapsbeleid ging het cultuurlandschap een steeds grotere rol spelen. Uitgaande van de typologie van de werkgroep is ten behoeve van het Natuurbeleidsplan (1990) een rapport geschreven waarin de nationale en internationale betekenis van het Nederlandse landschap en de elf landschapstypen zijn beschreven (Haartsen et al., 1989). Al dit werk heeft veel doorwerking gekregen, tot op de dag van vandaag.³

2 De Werkgroep Landschapstypologie kende een wisselende samenstelling, maar de volgende personen hebben in daar een actieve bijdrage aan geleverd (1978-1982): prof. dr. J.I.S. Zonneveld (vrz), drs. L. Hacquebord (secr.), drs. A.J. Haartsen (secr.), ir. A. Bakker, dr. G.J. Borger, dr. K. Bouwer, prof. dr. M.W. Heslinga, drs. J.D.H. Harten, drs. A.P. de Klerk, drs. J. Schuyf, dr. G. Smit, drs. A.W.A.T. Steegh, drs. A.J. Thurkow, drs. J.A.J. Vervoet, prof. dr. H.T. Waterbolk (bron: Renes, 1982).

3 Schriftelijke mededeling Adriaan Haartsen.

Hans in zijn Stiboka-tijd, samen met Winnie Veldhorst, Jelle Vervloet en Arthur Steegh (foto: John Mulder).

Deze Wageningse periode was voor Hans Renes een tijd van pionieren en een plek verwerven in de landschappelijke vakwereld. Hij voelde zich bij Stiboka als een vis in het water, zeker ook in een omgeving waar gedragswetenschappers, landbouwhistorici en landschapsarchitecten werkzaam waren. Zelf geeft hij aan die samenwerking verrijkend te hebben gevonden voor de wijze waarop hij naar zijn eigen vak is gaan kijken. *Wij, de historisch-geografen, hadden toch ook een vrij beperkte kijk op de wereld en hadden moeite met de taal van de anderen* zegt hij in het interview dat Dré van Marrewijk met hem hield in 2009. Hij zag die beperkte blik van de historische geografie ook als een gevolg van het feit dat het een klein vakgebied was, en dat historisch-geografen noodgedwongen veel tijd staken in het overeind houden van hun eigen vakgebied.

REGIONALE HISTORISCH-GEOGRAFISCHE STUDIES

Na het verkrijgen van een vaste aanstelling werkte Hans meer dan vijftien jaar lang bij dezelfde Stichting voor Bodemkartering, later Alterra geheten, als onderzoeker, waarbij hij vooral veel toegepast historisch-geografisch onderzoek deed. Het was de tijd dat alle provin-

cies in Nederland hun eigen landschapsbeleid voerden en ter ondersteuning van hun streekplannen graag uitgebreide historisch-geografisch inventarisaties wilden hebben. Hans deed drie van dergelijke grote streekplaninventarisaties, te weten West-Brabant (Renes, 1985), Zuid-Limburg (Renes, 1990) en Noord- en Midden-Limburg (Renes, 1997), elk uitmondend in indrukwekkende onderzoeksrapporten of boekprojecten. Naast een uitgebreide beschrijving van de landschapsopbouw en landschapsgenese bevatten deze rapportages vrijwel altijd ook een zogenaamde landschapstypologiekaart en een historische relictenkaart.

Deze regionale studies hebben echt school gemaakt en liggen aan de basis van vele historisch-geografische studies die vanaf de jaren 1990 door commerciële bureaus zijn opgesteld. Anno 2020 spreken we vooral over gebieds- of landschapsbiografieën, maar het pionierswerk dat door hem werd gedaan verschilt in veel opzichten niet heel veel met nu. Renes heeft deze ervaringen later ook verwerkt in meer thematische rapporten, bijvoorbeeld over waarderingsproblematiek en -systematiek (Renes, 1992). Uiteindelijk heeft hij al zijn ervaring met dit type onderzoek verwerkt in zijn proefschrift, dat enerzijds een regionale studie is van het landschap van Noord- en Midden-Limburg, maar anderzijds een soort encyclopedie voor hen die meer willen weten over de landschapsbescherming, de natuurbescherming, selectie- en waarderingsvraagstukken, de ontwikkeling van het vakgebied of ruimtelijke ordening. Hans zelf kijkt met gemengde gevoelens terug op zijn proefschrift, dat geschreven moest worden om zijn vaste aanstelling aan de Universiteit Utrecht te verwezenlijken. *De hoofdstukken over het landschap van Noord- en Midden-Limburg waren misschien het maximaal haalbare gezien de beschikbare tijd, maar het algemene deel had wel wat meer diepgang verdiend. [...] Als ik het nu opnieuw zou doen, dan zou ik die ontwikkelingen ook meer vanuit een theoretisch uitgangspunt beschrijven.*⁴

Hij sprak deze woorden tien jaar na zijn promotie. Als je naar het vervolg van zijn wetenschappelijke carrière kijkt, zie je dat juist dit aspect later door hem opgepakt werd. Ook beïnvloed door de samenwerking met Utrechtse en later Amsterdamse collega's, uit de geografie en de archeologie, werkte Hans aan de theoretische onderbouwing van wat in essentie steeds gelijk blijft: het behoud van het historisch landschap.

Gezeten op zijn kamer op de vijfde verdieping van het bekende Staringgebouw – ‘het hoogtepunt van de Stalinistische architectuur in Nederland’, zoals Hans het zou noemen – werkte hij, verscholen achter enorme stapels boeken en rapporten in de Wageningse jaren aan een lange reeks van publicaties.⁵ Als directe collega's kwamen in die jaren onder meer Chris de Bont, Marco Bakermans, Sonja Barends, Joep Dirx en Theo Spek hem vergezellen. Kenmerkend voor veel van zijn publicaties is zijn voorliefde voor overzichten, voor schematisering en rubricering. Zijn eerste studies gingen zoals gezegd over het maken van overzichten ten dienste van ruilverkaveling en streekplanontwikkeling. Hiertoe werd het landschap systematisch ontleed, beschreven en op kaart gezet. Hij heeft gewerkt aan overzichten van landschapselementen, van sprengbeken, visvijvers, wildparken en allerlei soorten aarden wallen. Ongetwijfeld zullen zijn eerste werkzaamheden in de Werkgroep Landschapstypologie debet zijn aan deze werkwijze. Als eerbetoon heeft in ieder geval Dré van Marrewijk in

4 Van Marrewijk, 2009, p. 59.

5 Schriftelijke mededeling Theo Spek.

deze bundel zijn bijdrage over *Land Art* volgens dit stramien opgebouwd. Deze werkwijze past ook in de traditie waarin toen werd gewerkt. Uit zijn eerste publicaties, maar ook die van collega Vervloet, blijkt dit sterk, de behoefte aan typologieën en indelingen van bewonings- en perceelsvormen.⁶

DE UTRECHTSE PERIODE

Aan Hans' Wageningse jaren kwam midden jaren 1990 een einde toen hij de mogelijkheid kreeg om zijn oude leermeester Hans Harten in Utrecht op te volgen als universitair docent Historische Geografie. De eisen die aan deze nieuwe functie werden gesteld maakte het nodig om te promoveren.

OPVOLGING VAN HANS HARTEN AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT EN PROMOTIEONDERZOEK

In de eerste jaren van zijn academische loopbaan aan de Universiteit Utrecht werkte Hans nauw samen met Hans Harten die hij zou gaan opvolgen. Hans raakte vertrouwd met de colleges en excursies. Zeker de excursies historische geografie, als bijvak van de studie sociale geografie, genoten grote populariteit onder de studenten. Met een busje door Nederland toeren en bijzondere landschappen en steden bezoeken, wie wil dat nu niet? Hans nam zo in enkele jaren tijd alle taken van Hans Harten over. Ook de begeleiding van de scripties van hoofdvakkers hoorde hierbij.

Per 1 januari 1998 verliet Hans Harten de universiteit en volgde Hans Renes hem op. Hierbij betoonde Hans veel respect aan zijn voorganger. Hij organiseerde samen met Sonja Barends en Dré van Marrewijk een themanummer van het *Historisch-geografisch Tijdschrift*, gevuld met bijdragen van collega's en oud-studenten. De feestelijke aanbieding vond plaats tijdens een bijeenkomst van de Historisch-Geografische Vereniging Utrecht (HGvU) (zie kadertekst). In het voorwoord van deze bundel schrijft de redactie: *We hebben afgelopen jaren gemerkt hoezeer de toekomst van de Utrechtse historische geografie hem [Hans Harten] ter harte gaat en hoe hij zich heeft ingezet voor de continuering van het vak. We hebben respect voor de manier waarop hij zich heeft ingezet voor zijn opvolging en hoe hij zijn opvolger [Hans Renes] heeft ingewerkt.*⁷ Hans Harten had 34 jaar aan de universiteit gewerkt, Hans Renes zou dat uiteindelijk zo'n 26 jaar doen. Daarbij betrok hij in navolging van Harten een werkkamer waarvan alle wanden gevuld waren met boeken. Alleen de geur van sigarenrook ontbrak bij Hans Renes. De kamer van Hans Renes in het 'Trans II'-gebouw (later bekend als het Willem C. van Unnikgebouw) op de Utrechtse Uithof was een markante plek, waar Hans menig student, collega en later promovendus tussen de boeken zou ontvangen. Met de verhuizing van de Faculteit Geowetenschappen in 2018 naar het Vening Meineszgebouw een paar honderd meter verderop kwam er een einde aan deze bijzondere werkkamer.

⁶ Renes, 1982.

⁷ Renes et al., 1998, p. 5.